

Kuligowski, Janusz

Kościół Wschodni na Ziemi Chełmskiej i południowym Podlasiu od chrystianizacji do końca XVI wieku

Rocznik Mazowiecki 12, 43-57

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Kuligowski

Kościół Wschodni na Ziemi Chełmskiej i południowym Podlasiu od chrystianizacji do końca XVI wieku

Wschodnie obszary tzw. Lubelszczyzny (Ziemia Chełmska) i południowego Podlasia od średniowiecza stanowiły obszar wzajemnego przenikania się wpływów dwóch Kościołów — Zachodniego (łacińskiego, rzymskiego) i Wschodniego (greckiego, bizantyńskiego). Różnice wyznaniowe pokrywały się również z podziałami etnicznymi. Od X i XI w. były to tereny pogranicza dwóch tworzących się organizmów państwowych: Polski i Rusi Kijowskiej. Pogranicze to było ważne nie tylko dla sąsiadujących ze sobą państw, ale również dla całego kontynentu. W średniowiecznej Europie był to bowiem obszar styku dwóch wielkich obszarów kulturowych — zachodniego i wschodniego¹.

Zachodnia część obszaru między Wisłą a Bugiem w tym okresie należała do państwa polskiego, natomiast tereny wschodnie bezpośrednio leżące nad Bugiem od 981 r. (z krótkimi przerwami) wchodziły w skład Rusi Kijowskiej. Przyjęcie w 966 r. chrztu przez władcę polskiego Mieszka w rycie łańskim, wprowadziło Polskę do kręgu cywilizacji zachodnioeuropejskiej².

¹ A. Podraza, *Polacy i Ukraińcy w czasach nowożytnych — zbliżenia i konflikty*, [w:] *Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych*, red. J. Półwiartek, Rzeszów 1997, s. 16-17; A. Gieysztor, *Rubież Kościołów w IX-XI w. w Europie środkowej i środkowo-wschodniej: tytułem zagajenia*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, red. J. Bardach, b. m. w., 1997, s. 7-10.

² Wspomnieć jednak należy, iż przynajmniej zachodnio-południowe tereny późniejszej Lubelszczyzny należały pod koniec IX wieku do państwa Wiślan, które z kolei wchodziło w skład Państwa Wielkomorawskiego. To ostatnie, było obszarem działalności misyjnej świętych Cyryla i Metodego, znacznie więc wcześniej na tym terenie mogło pojawić się chrześcijaństwo, ale w obrządku wschodniosłowiańskim. Na skutek chrztu Polski, obrządek ten musiał ustąpić miejsce Kościołowi rzymskiemu. Jak pisze Antoni Mironowicz — spadkobiercą tradycji metodiańskich w Polsce stał się Kościół prawosławny, który przejął liturgię w zrozumiałym wówczas języku cerkiewnosłowiańskim, obrzędowość i wartości wschodniego chrześcijaństwa upowszechniane wśród Słowian przez świętych Cyryla i Metodego. Kościół prawosławny przyjął się na Rusi Kijowskiej, a więc i na interesujących nas terenach nadbużańskich. A. Mironowicz, *Organizacja Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej do końca XVIII wieku* [w:] *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Toruń 1996, s. 211; A. Chodkiewicz, *Kult Cyryla i Metodego na ziemiach polskich* [w:] *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 1, *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1990, s. 263-270.

Podczas gdy w państwie polskim szerzyło się chrześcijaństwo w obrządku łacińskim, sąsiadująca z nim na wschodzie Ruś została schryścianizowana w rycie wschodnim — bizantyńskim. Za oficjalną datę chrztu Rusi przyjmuje się rok 988, a w zasadzie przełom 988/989 r. Wtedy to wschodnie obszary późniejszej Lubelszczyzny, stanowiące tzw. Grody Czerwieńskie i obszary północno-wschodnie nad Bugiem, wchodziły w skład tego państwa. Jakkolwiek początki chrześcijaństwa na Rusi sięgają wieku IX, to jednak dopiero pod koniec lat 80. X stulecia, za panowania ks. Włodzimierza Świętego, zwanego też Wielkim, Ruś zostaje oficjalnie włączona do grona cywilizowanych krajów chrześcijańskiej Europy³. Trzeba podkreślić, że chrzest Rusi dokonał się przed oficjalnym rozłamem chrześcijaństwa na wschodnie i zachodnie, które miało miejsce w 1054 r. Rozłam ten spowodowała odrębna tradycja i obrządek, a także współzawodnictwo obu Kościołów. „Schizma” nie przeszkodziła w utrzymywaniu przez Kościół Wschodni na Rusi sporadycznych kontaktów z Rzymem⁴.

Chrzest Rusi — jednego z największych państw chrześcijańskiej Europy nie dokonał się natychmiast i był procesem dłuższym. Chrystianizację rozległego państwa przeprowadzali najpierw duchowni greccy i bułgarscy, z czasem dopiero miejscowy kler ruski. Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa władcy ruscy przyjęli obowiązek prowadzenia działalności misyjnej. Dlatego ks. Włodzimierz Wielki doprowadził do utworzenia metropolii ruskiej w Kijowie, zależnej od patriarchatu konstantynopolitańskiego. Pierwszym poświadczonym źródłowo metropolitą był Grek Teofilakt⁵. Powstają także pierwsze podległe biskupstwa. Według ustaleń A. Poppego w latach 70. XI w. zostają powołane do życia sufraganie rostowska (1073-1076), włodzimierska (1078-1086) i turowska (ok. 1088)⁶. Niektórzy jednak badacze są skłoni przesunąć czas powołania biskup-

³ Przyjęcie chrztu oznaczało bliższe powiązania z Bizancjum nie tylko poprzez pryzmat religijny, ale polityczny i kulturalny. Kultura bizantyńska w przeciwieństwie do zachodniej w tym okresie przeżywała rozkwit. Właśnie bliskość Bizancjum i jego kulturowe oddziaływanie spowodowało, iż Ruś chrystianizował Kościół grecki, a nie rzymski. Ks. H. Paprocki, *Chrzest Świętego Włodzimierza*, „Chrześcijanin w Świecie”, 1988, nr 179-180, s. 46-54; W. A. Serczyk, *Znaczenie chrztu Rusi dla Europy Wschodniej*, ibidem, s. 77-86; J. Kania, *Ruś a Stolica Apostolska w XII wieku*, ibidem, s. 110-127; S. Rek, *Kijów i Zachód łaciński (od X do XII wieku)*, ibidem, s. 98-109; S. Zabrowarny, *Historyczna doniosłość chrztu Rusi Kijowskiej*, [w:] *Polska-Ukraina*, op. cit. s. 39-50; B. Grekow, Ruś Kijowska, Warszawa 1955, s. 497-500.

⁴ Ostateczne zerwanie nastąpiło w 1093 r., zob.: S. Litak, *Chrześcijaństwo na ziemiach ruskich i litewskich dawnej Rzeczypospolitej do końca XVIII wieku*, „Chrześcijanin w Świecie”, 1988, nr 179-180, s. 128. Mimo różnic religijnych, politycznych czy kulturalnych kontakty Polaków z Rusinami i odwrotnie były dość żywe i to w różnych dziedzinach. Wspomnieć można chociażby o związkach małżeńskich między rodami panującymi Piastowiczów z Rurykowiczami, a także rodami rycerskimi i bojarskimi, zawieranymi niekiedy wbrew zarówno Konstantynopolowi czy Rzymowi. S. Stępień, *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa* [w:] *Polska-Ukraina*, op. cit., s. 9-15; F. Sielicki, *Polsko-Ruskie stosunki wyznaniowe w XI i XII wieku* [w:] *Dzieło Chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988, s. 35-49.

⁵ J. Ochmański, *Dzieje Rosji do roku 1861*, Warszawa-Poznań 1983, s. 22.

⁶ Początkowo granice diecezji nie były ściśle określone. Sieć biskupstw nie objęła również całego terytorium państwa. Pierwsze biskupstwa powstawały w ważnych pod względem politycznym i gospodarczym ośrodkach. Granice diecezjalne zaczęły się wylaniać dopiero w drugiej połowie XI wieku w wyniku podziałów politycznych i wzrostu ośrodków lokalnych. A. Poppe przyjmuje, iż w ostatnich dziesięcioleciach XI w. ukształtowała się w swym pierwotnym zřebie organizacja diecezjalna, obejmująca w zasadzie

stwa we Włodzimierzu Wołyńskim na czasy panowania księcia Włodzimierza Wielkiego⁷. Jest to istotna informacja dla tematu tej pracy, gdyż świadczy o tym, że duchowieństwo tej diecezji, jako leżącej najbliżej terenów nadbużańskich, musiało je obsługiwać. W XI w. wierni Kościoła prawosławnego na wschodnich, obszarach położonych nad rzeką Bug, pozostawali pod jurysdykcją najbliższych rezydujących biskupów włodzimierskich. A. Mironowicz uważa, że część obszarów wchodzących w skład późniejszej ziemi brzeskiej po utworzeniu biskupstwa turowskiego podlegała przez pewien czas władcy turowskiemu⁸. Dopiero w XIII wieku, gdy większość ziemi podlaskiej weszła w skład Księstwa Halicko-Wołyńskiego, znalazły się one pod zwierzchnictwem biskupa włodzimierskiego.

Tereny nadbużańskie były obszarami spornymi między Polską i Rusią. Jeszcze przed chrystianizacją Rusi, ks. Włodzimierz w 981 r. zajął Grody Czerwieńskie i tereny nad Bugiem. Po chrystianizacji obszary te były z pewnością terenami misyjnymi duchowieństwa prawosławnego. Gdy Bolesław Chrobry 1018 r. odebrał Grody Czerwieńskie, zetknąć się musiał z wyznawcami Kościoła prawosławnego. Jarosław Mądry ponownie zajął te obszary, tym razem na dłuższy okres, trwający do połowy XIV w. Władcy rusczy chcąc ściślej związać ziemie przyłączone na zachodzie, musieli popierać Kościół prawosławny. Działania te miały m.in. na celu przeciwstawienie się dążeniom ekspansjonistycznym władców polskich, którzy popierali rozwój Kościoła łacińskiego. Obok osadnictwa ruskiego wspomniany wyżej czynnik był jednym z głównych przyczyn rozpowszechniania się Kościoła wschodniego na interesującym nas obszarze. Podczas gdy okolice Lublina i tereny położone nad Wisłą, wchodzące w skład państwa polskiego, znajdują się w jurysdykcji katolickich biskupów krakowskich metropolii gnieźnieńskiej, tereny na północ od rzeki Huczwy między Wieprzem a Bugiem (dawne Grody Czerwieńskie) i północno-wschodnie nad Bugiem (z najważniejszymi grodami w Brześciu i Drohiczynie) obsługują duchowni prawosławni z biskupstwa włodzimierskiego i prawdopodobnie w pewnym okresie i turowskiego z metropolii kijowskiej⁹.

II poł. XI w. i następne stulecia (XII-XIV) to okres rozbitcia dzielnicowego Rusi i niszczących najazdów mongolskich. W tym okresie następuje jednak rozwój instytucji cerkiewnych. Rozdrobnienie feudalne przyczynia się do rozbudowy

całe terytorium państwa staroruskiego. A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 197, 199, 202. Do XIII w. na tym obszarze funkcjonowało 19 biskupstw prawosławnych, conf.: ks. J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny”, t. X, 1896, z. 3, s. 487 nn.

⁷ A. Mironowicz, *Organizacja*, op. cit., s. 211-212.

⁸ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 63. conf. też A. Jabłonowski, *Źródła dziejowe*, t. 17, cz. 2: *Polska XVI wieku pod względem statystycznym*, t. 6, cz. 2: *Podlasie (województwo)*, Warszawa 1909 [dalej: A. Jabłonowski, *Podlasie*], s. 227.

⁹ Niektórzy badacze sądzą, iż ziemia brzeska początkowo należała bezpośrednio do Kijowa i dopiero w XII w. przeszła we władanie usamodzielnionej dynastii wołyńskiej W. M. Ryczka, *Formiowanie terytorii Kijowskiej ziemi (XI — pierwsza trzecina XII w.)*, Kijew 1988, s. 70-71; J. Hawryluk, *Z dziejów Cerkwi prawosławnej na Podlasiu w X-XVI wieku*, Bielsk Podlaski 1993, s. 26.

sieci diecezjalnej. Książęta dzielnicowi starali się zakładać biskupstwa we własnym księstwie, ponieważ katedry biskupie utrwały ich władzę i autorytet. Jak stwierdza A. Poppe, u schyłku XI w. ustala się zasada podziału diecezjalnego w oparciu o podziały polityczne¹⁰.

Już pod koniec XI w. w zachodniej części podzielonego państwa zaczyna wyodrębniać się Ruś Halicka i Wołyńska. W okresie świetności połączone są w jedno państwo zwane Księstwem Halicko-Wołyńskim, a w polskiej historiografii też Halicko-Włodzimierskim. Zajmowało ono rozległe tereny z ośrodkami w Haliczu, Włodzimierzu, Przemyślu, Chełmie, Belzie i Brześciu, przez które przechodziły szlaki handlowe z Polski i Europy Zachodniej oraz Północnej na Ruś w kierunku Morza Czarnego. Władcy tego księstwa zdobyli na Rusi (obok dzielnicy włodzimiersko-suzdalskiej — późniejszej moskiewskiej) dominujące znaczenie. Dla Cerkwi prawosławnej na nadbużańskim obszarze położyli szczególne zasługi. Poprzez m.in. założenie nowych biskupstw przyczynili się do dalszego wzmocnienia prawosławia¹¹.

Księstwo halicko-wołyńskie intensywny rozwój przeżywało za panowania księcia Daniela Romanowicza (1201-1264). Wśród wielu zasług oddanych przez niego dla wzrostu tego państwa, należy odnotować jedną szczególną. Przeniósł on bowiem stolicę z Halicza do Chełma i umieścił w nim ok. 1240 r. biskupstwo prawosławne przeniesione z pobliskiego Uhruska, gdzie jego staraniem zostało ufundowane ok. 1220 r. Chełm był jego ulubioną rezydencją i tu kazał się pochować. Diecezja — jak i pozostałe biskupstwa na Rusi — podlegała metropolii kijowskiemu, a jej obszar pokrywał się początkowo z granicami księstwa Daniela, tj. późniejszą ziemią chełmską (bez części zabużańskiej — należącej wówczas jeszcze do diecezji włodzimierskiej), bełską i zachodnią częścią ziemi brzeskiej. Władca ten dążąc do obrony niezależności od Mongołów (Tatarów), którzy uzależnili Kijów i większość księstw ruskich, nawiązał kontakty z papieżem. W 1254 r. książę Daniel w Drohiczynie nad Bugiem przyjął z rąk wysłannika papieża Innocentego IV koronę królewską. Dlatego przyjmuje się, że ok. 1247-1256 biskupstwo w Chełmie było przejściowo w unii z Rzymem. W tym okresie następuje rozbudowa placówek cerkiewnych. W samym Chełmie źródła wymieniają istnienie cerkwi pod wezwaniami: św. Jana Złotoustego, Bogarodzicy, Kuźmy i Damiana, i św. Trójcy. Jeszcze w końcu XIII w. Chełm przestał się rozwijać i podupadł na dłuższy okres. Zszedł do rzędu lokalnej dzielnicy. Natomiast stolicą Rusi południowo-zachodniej po Haliczu został Lwów¹². Rezydencja biskupów prawosławnych w Chełmie została jednak utrzymana.

¹⁰ Formuje się niepisany zwyczaj, iż katedra biskupia staje się niezbędnym atrybutem księstwa dzielnicowego, A. Poppe, op. cit., s. 205.

¹¹ W południowo-zachodniej Rusi powstały biskupstwa m.in. w Haliczu, powstałe między rokiem 1147 a 1155, a w wieku XIII w Chełmie, Łucku i Przemyślu.

¹² *Letopis po ipatskomu spisku*, Petersburg 1871, s. 495-499; W. T. Paszuto, *Oczierki po istorii galicko-wołyńskiej Rusi*, Moskwa 1950, s. 92-98; E. Gołubinskij, *Istoriija ruskoj Cerkwi*, t. 2, cz. 1, wyd. 2, Moskwa 1900, s. 81-87; J. Kłoczowski, *Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełma*, „Roczniki Humanistyczne”. Prace z historii, Lublin 1958, s. 195-198; L. Bieńkowski, [Chełmska Diecezja], II. Diecezja prawosławna, [w:] *Encyklopedia Katolicka*,

Utworzenie diecezji chełmskiej uszczupliło terytorium diecezji wołyńskiej. W XIII w. pod jurysdykcję tego biskupstwa, oprócz Wołynia podlegały już tylko północne obszary nadbużańskie z cerkwiami w Drohiczynie (p.w. św. Bogarodzicy), Mielniku (z cudowną ikoną Spasa Zbawiciela) i w Bielsku. Przypuszczać jednak należy, iż sieć cerkiewna była gęściejsza, gdyż na tym terenie tworzyła się ona od XI w. Jak pisze A. Jabłonowski — „Zakładanie cerkwi na Podlasiu rozpoczęło się oczywiście razem z postępowym podbijaniem i kolonizacją wschodniej połaci tej krainy przez książąt ruskich. Na pewno też można przyjąć z góry, iż gdzie tylko wzniesiono gródek czy zameczek, tam zaraz stawała i cerkiew. Posuwano się więc naprzód od Brześcia z biegiem Bugu coraz głębiej przechodząc z kolei za Nurzec, nim się wkroczyło ostatecznie na dorzecze Narwi. Najwcześniejsze jednak, znane nam daty chronologiczne [cerkwi] są względnie dość późne”¹³. Podobnie sytuacja mogła przedstawiać się i na terenie południowego Podlasia. Brak źródeł dotyczących stanu sieci instytucji cerkiewnych w tym okresie zmusza do wysuwania jedynie hipotez. Dokładniejsze źródła pojawiają się dopiero w XVI w., dlatego do tej kwestii jeszcze powrócimy.

Pod koniec XIII w. grody nadbużańskie z Brześciem, Drohiczynem i terenami południowymi dostały się pod władzę książąt litewskich. Tym samym Romanowicze halicko-wołyńscy utracili już na zawsze te ziemie. W strukturze podziałów cerkiewnych, obszary południowego Podlasia nadal należały do diecezji włodzimierskiej. W XIII stuleciu siedzibami księstw dzielnicowych stają się: na północy Drohiczyn (terytorium wschodnie Podlasia z ośrodkiem w Brześciu pozostaje nadal we władaniu Rusi Halicko-Wołyńskiej), a na południu Przemysł. Dotychczasowe terytorium leżące nad rzeką Tanwią odpada na rzecz tej ostatniej dzielnicy¹⁴.

Przełom wieków XIII i XIV na badanym obszarze przynosi głębokie zmiany polityczne, a w życiu Cerkwi nowe ośrodki metropolitalne. Upadek Kijowa wskutek najazdu mongolskiego był główną przyczyną przeniesienia siedziby metropolity kijowskiego w 1299 r. na północ do Włodzimierza nad Kłajmą. Od 1325 r. metropolici rezydują w Moskwie i używają tytułu metropolita kijowski i całej Rusi. Oddalenie siedziby metropolitalnej daleko na północ oraz rywalizacja książąt ruskich o prymat nad całą Rusią skłoniły władców halicko-wołyńskich do podjęcia starań o utworzenie osobnej metropolii. Działania te nie tylko miały na celu usprawnić zarząd Cerkwią, ale przede wszystkim wzmocnić prestiż dzielnicowego księstwa, które w ten sposób mogło się wynieść ponad inne księstwa dzielnicowe. Oprócz tego uniezależniono by się od metropolity kijowskiego pozostającego pod wpływem książąt włodzimierskich, później moskiewskich, poważnych rywali książąt halicko-wołyńskich. Metropolici ci i książ-

t. III, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski i F. Gryglewicz, Lublin 1989 [dalej: L. Bieńkowski, *Diecezja*], kol. 132 n.

¹³ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 228; Hawryluk, op. cit., s. 51.

¹⁴ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna, dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 19.

żęta moskiewscy stale bowiem dążyli do podporządkowania sobie pozostałych ziem ruskich, zarówno pod względem kościelnym, jak i politycznym.

Za panowania księcia halicko-wołyńskiego Jerzego, patriarcha konstantynopolitański Atanazy w 1303 r. wydał zezwolenie na erygowanie nowej metropolii w siedzibie dotychczasowej diecezji halickiej. W skład nowo utworzonej metropolii weszły wszystkie biskupstwa Rusi Halicko-Wołyńskiej — halickie, włodzimierskie, przemyskie, łuckie, turowskie i chełmskie. Utworzona metropolia halicka nie była tworem stabilnym. Według badań E. Gołubińskiego istniała kilka lat od roku założenia, następnie funkcjonowała w 1331 r. i w latach 1337–1347, kiedy to została zniesiona¹⁵. Stało się tak na skutek usilnych starań metropolitów kijowskich (moskiewskich) i księcia moskiewskiego Symeona Dumnego (Szymona Pysznego). Metropolia została skasowana i przywrócona do rządu biskupstwa i wraz z sąsiednimi biskupstwami ponownie wcielona do metropolii kijowskiej.

W tym samym okresie również i władcy państwa litewskiego, którzy powiększali obszar swojego księstwa głównie kosztem księstw ruskich, podjęli podobne starania w sprawie utworzenia metropolii prawosławnej. Geneza jej powołania była podobna, jak w przypadku utworzenia metropolii halickiej. Chodziło przede wszystkim o uniezależnienie Cerkwi prawosławnej w swoim państwie od wpływów zewnętrznych — metropolitów kijowskich rezydujących na północy we Włodzimierzu Suzdalskim i Moskwie i od władców tam panujących, bezpośrednio „oddziaływujących” na metropolitów. Na przełomie XIII i XIV w., zapewne ok. 1300 r., na ziemiach ruskich w Nowogródku powstaje kolejna, trzecia, prawosławna metropolia litewska. Początkowo, podobnie jak halicka, była również nietrwała. K. Chodynicki przyjmuje, że upadła na skutek zabiegów metropolitów kijowskich i książąt moskiewskich¹⁶. W 1330 r. została zlikwidowana. W przeciwieństwie do halickiej została jednak odnowiona już za rządów Olgerda w 1350 r. Siedzibą metropolity został Nowogródek. Pod względem terytorialnym początkowo obejmowała władztwa w państwie litewskim. Później przyłączono biskupstwa Małej Rusi, które wcześniej wchodziły w skład metropolii halickiej. Po unii w Krewie, na ziemiach ruskich wchodzących w skład państwa polsko-litewskiego funkcjonowała metropolia litewska¹⁷.

¹⁵ E. Gołubinskij, *Istoria*, op. cit., t. II, cz. 1, s. 97. Diecezja ta miała być wskrzeszona na krótko w 1371 r. Ostatecznie jednak została wchłonięta przez metropolię litewską. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 11-34. Natomiast A. Mironowicz, *Organizacja*, op. cit., s. 212, podaje, iż w 1371 r. metropolia halicka została włączona do litewskiej. Książęta litewscy skasowali metropolię ze względu na przyłączenie Rusi Halickiej do Korony w 1366.

¹⁶ K. Chodynicki, op. cit., s. 11.

¹⁷ Dodatkowo na starania wokół osobnej, stałej metropolii prawosławnej dla ziem ruskich Rzeczypospolitej miało wpłynąć powołanie łacińskiej hierarchii w 1375 r. Utworzono wówczas metropolię łacińską w Haliczu podporządkując jej jurysdykcyjnie nowe biskupstwa przemyskie, włodzimierskie (łuckie) i chełmskie. B. Kumor, *Halicka Metropolia* oraz J. Lewicki, *Halicz*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, Lublin 1993, kol. 504 n.; W. Abraham, *Powstanie i organizacja Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904; T. M. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386-1434)*, Wrocław 1983.

Wiek XIV na obszarze nadbużańskim dla dziejów Kościoła prawosławnego jest więc okresem przełomu. Po raz pierwszy na terenach dawnej Rusi Kijowskiej dochodzi do podziału metropolii kijowskiej — jedynej od czasu chrystianizacji tego państwa. W tym stuleciu zostaje również podzielona Ruś Halicko-Wołyńska¹⁸. Polska otrzymała ziemię halicką, później od 1366 r. tereny między Wieprzem a Bugiem oraz część Wołynia i Podlasia, resztę Wołynia i Podlasia przyłączyła Litwa. Od czasów Chrobrego dopiero za króla Kazimierza Wielkiego państwo polskie zetknęło się na trwałe ze strukturą organizacyjną Cerkwi prawosławnej. Po śmierci tego króla w 1370 r., nowo zdobytym obszarem zarządzali przejściowo Węgrzy. Dopiero za panowania królowej Jadwigi i Władysława Jagielly, w 1388 r. nastąpiło rozdzielenie polityczne tych terenów. Bełz z przyległymi mu obszarami dostaje się w posiadanie księcia mazowieckiego Siemowita I. Odtąd księstwo bełskie wraz z Mazowszem staje się lennem Korony, a Ziemia Chełmska zostaje włączona do państwa polskiego i staje się jego integralną częścią. Księstwo Bełskie zostanie włączone do Korony dopiero w 1462 r. i wyodrębniło się jako jednostka administracyjna — województwo bełskie. W XV-XVI w. ustaliły się granice diecezji chełmskiej, które objęły ziemię chełmską z terenami zabużańskimi — włością lubomelską i ratneńską, należącymi dotychczas do diecezji włodzimierskiej, i województwo bełskie. Do diecezji tej należały też parafie we wschodniej części województwa lubelskiego. Od XV w. biskupi chełmscy przybrali dodatkowo tytuł bełskich.

W XIV w. wyłoniło się ostatecznie pojęcie geograficzno-polityczne pod nazwą Podlasie, obejmujące również obszary na południe od Drohiczyna i na zachód od Brześcia. Obszary te za czasów panowania Kazimierza Wielkiego i po śmierci księcia Giedymina dostały się pod władztwo Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁹. Litwa włączyła do swego państwa również resztę Wołynia nie zajętego przez Koronę. Wspomniana już unia polsko-litewska w Krewie (1385 r.) spowodowała, iż w granicach złączonego państwa znalazła się prawosławna metropolia w Nowogródku, niezależna od tytularnej metropolii kijowskiej (moskiewskiej), która jurysdykcyjnie objęła wszystkie biskupstwa prawosławne w tym państwie m.in. diecezje chełmską i włodzimierską.

Formalny i faktyczny trwały podział Kościoła prawosławnego na terenie dawnej Rusi Kijowskiej dokonał się jednak w połowie XV w. W 1448 r. patriarcha konstantynopolitański wyświęcił na metropolitę litewskiego Grzegorza

¹⁸ Zmiany te spowodowały: niestabilna sytuacja polityczna i gospodarcza, która powstała w wyniku rozpadu Rusi i najazdu mongolskiego, ekspansja państwa litewskiego na ziemie ruskie, wzrost polityczny księstwa moskiewskiego, pretendującego do spadkobiercy po Rusi Kijowskiej i dążącego do zjednoczenia wszystkich ziem ruskich pod swoim berłem oraz wojny polsko-węgiersko-litewsko-tatarskie o Ruś Halicko-Wołyńską. W rezultacie walk o sukcesję tronu halicko-wołyńskiego nastąpiło zajęcie przez Polskę znacznych obszarów Rusi Halickiej. Jeszcze w połowie XIV w. Kazimierz Wielki przyłączył do Korony ziemie sanocką i przemyską, w skład której weszły najbardziej wysunięte na południu tereny nad rzeką Tawią, słabo wówczas zaludnione (i być może należące do diecezji prawosławnej w Przemyślu), a w latach następnych dalsze obszary. W. Ćwik, J. Reder, op. cit., s. 16-17, 19.

¹⁹ Ibidem, s. 20-24.

Camblaka. Tytuł ten dotychczas związany był z metropolitą rezydującym (po opuszczeniu Kijowa) we Włodzimierzu nad Kłazmą i Moskwie. Metropolita Jona, rezydujący wówczas w Moskwie uznawany jest za ostatniego metropolitę „północy”, który tytułował się metropolitą kijowskim i całej Rusi (zmarł w 1461 r.). W 1458 r. nastąpiło oficjalne zrzeczenie się tytułu metropolity kijowskiego przez metropolitów moskiewskich²⁰. Jest to ważne wydarzenie w dziejach Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich, bowiem tym samym usankcjonowany został podział na dwie metropolie: moskiewską — zwaną północną i litewską czyli zachodnią.

Metropolita litewski początkowo nosił tytuł — „metropolita kijowski i całej Rusi”, a od początku XVI w. — „kijowski, halicki i całej Rusi”. Tymczasem Moskwa usamodzielniała się od patriarchatu konstantynopolińskiego. Tym samym Ruś opowiedziała się przeciwko postanowieniom unii florenckiej z 1439 r., w wyniku której miało dojść do zjednoczenia Kościoła prawosławnego z Kościołem łacińskim. Jej orędownikiem był patriarcha Konstantynopola i cesarz Jan VIII Paleolog. Jednak zajęcie tego miasta przez Turków w 1453 r. spowodowało, że unia ta faktycznie nie weszła w życie. W Cerkwi moskiewskiej ustalili się zwyczaj, iż metropolitę wybieranego dotychczas przez patriarchę, wybierano już bez jego ingerencji w samej Moskwie. Dlatego tym mocniej metropolitę nazywano już nie kijowskim a moskiewskim. Natomiast w państwie polsko-litewskim metropolita litewski nadal był podporządkowany hierarchicznie patriarche konstantynopolińskiemu. Rezydował najczęściej nie w Kijowie, a w Nowogródku lub Wilnie, czy też w Smoleńsku²¹.

Metropolicie kijowsko-halickiemu jurysdykcyjnie podporządkowane były wszystkie diecezje i biskupi prawosławni w Rzeczypospolitej. Podlegało mu 10 diecezji, z których 7 leżało w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego (kijowska, połocko-witebska, smoleńsko-siewierska, czernihowsko-brańska, turowsko-pińska, łucko-ostrogska i włodzimierska), a trzy w obrębie Korony (chełmsko-bełska, przemysko-samborska i halicka, którą w 1539 przemianowano na lwowską). Obszar metropolii pokrywał się z granicami Rzeczypospolitej. Dlatego po odpadnięciu na rzecz Moskwy ziemi siewiersko-czernihowskiej i smoleńskiej) odpadły od metropolii biskupstwa czernihowskie i smoleńskie²². Do koń-

²⁰ A. Mironowicz, *Organizacja*, op. cit., s. 212, 213; T. M. Trajdos, *Metropolici Kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak a problem Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i w pierwszej ćwierci XV w.*, „Balcanica Posnaniensia”, t. II 1985, s. 211-233.

²¹ W Rzeczypospolitej od 1480 r. ustaliła się przejściowo praktyka wybierania metropolity na rozkaz króla przez synod biskupów przy współudziale świeckich. Związki z Konstantynopolem ograniczyła się do udzielenia błogosławieństwa. Od końca XV w. jedynie już wpływ władcy nawet już bez synodu biskupów decyduje o obsadzeniu stolicy metropolitalnej. Taki stan rzeczy miał negatywny wpływ na życie kościoła, gdyż przy nominacji na metropolitę, król nie zawsze musiał liczyć się z potrzebami i dobrem Kościoła prawosławnego. Dopiero w II poł. XVI w. daje się zauważyć większe zainteresowanie patriarchatu Kościołem w Rzeczypospolitej. Wpływy te ulegają wzmocnieniu. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: wieki XVI-XVIII, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 788-790.

²² M. Hruszewskij, *Istoria Ukrainy-Rusy*, Lwów 1905, t. 5, s. 459-460; L. Bieńkowski, *Organizacja*, op. cit., s. 796, 797; A. Mironowicz, *Organizacja*, op. cit., s. 213. Wieloczłonowość nazw biskupstw wynika z dążeń

ca XVI w. w państwie polsko-litewskim znajdowało się 8 diecezji prawosławnych. Wschodnie obszary Lubelszczyzny, stanowiące ziemię chełmską z włością lubomelską i ratneńską leżące po prawej stronie Bugu i woj. belskie stanowiły obszar diecezji chełmskiej, do której należały i parafie prawosławne ze wschodniej części utworzonego województwa lubelskiego. Pod koniec XVI w. diecezja chełmska zajmowała ok. 22 000 km² i liczyła 320 parafii²³. Podlasie południowe od XIII wieku wchodziło w skład diecezji włodzimierskiej, która rozciągała się aż po rzekę Narew, a na południe po Włodawę.

Jak stwierdził L. Bieńkowski — wybitny znawca dziejów Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej — obsada biskupstw w XIV i w I poł. XV w. odbywała się zgodnie z prawem kanonicznym Cerkwi prawosławnej. Metropolita zwoływał synod biskupów metropolii, który wybierał trzech kandydatów, zaś metropolita spośród nich zatwierdzał jednego. W II poł. XV w. wybór biskupa przejął król, który jako patron wszystkich diecezji ruskich nadawał swemu kandydatowi biskupstwo. Prezentował go metropolicie z poleceniem wyświęcenia i udzielenia mu władzy kanonicznej w diecezji²⁴. Bezpośredni wpływ władzy świeckiej na nominację biskupów miał niekorzystny wpływ na kościół prawosławny w Rzeczypospolitej. Władcy nie zawsze kierowali się dobrem Cerkwi, nadawali godność biskupią osobom, które chcieli wynagrodzić, niekiedy bez względu na ich kwalifikacje moralne i intelektualne. Biskupami zostawały osoby nie tylko zakonne, jak to było przyjęte w Cerkwi, ale i świeckie. Jak podaje L. Bieńkowski, w XVI w. na 7 biskupów prawosławnych diecezji chełmskiej 5 uzyskało biskupstwo jako ludzie świeccy (Sosnowski, Baka, Iliasowicz, Pełczycki i Zbirujski) natomiast dwaj pozostali (Obłaźnicki i Łazowski) jako archimandryci — zakonnicy, jakkolwiek nie wyklucza się ich świeckości²⁵. Z 5 wymienionych, 4 (o jednym brak danych) w chwili nominacji mieli żony i dzieci, a obaj archimandryci mogli być wdowcami, gdyż także posiadali potomstwo. Żonaci biskupi mieli obowiązek rozwieść się i żyć w separacji, ale nie zawsze stosowali się do tych zasad. W przypadku, gdy kandydat na biskupa nie był zakonikiem, przed konsekracją wstępował do zakonu i przybierał imię zakonne.

W Rzeczypospolitej nominacje na biskupa prawosławnego i inne godności cerkiewne nie były zastrzeżone dla szlachty, tak jak w przypadku np. Kościoła katolickiego. Dlatego na stolicach biskupich spotyka się często biskupów plebejuszy. W diecezji chełmskiej w XVI w. na 7 wspomnianych biskupów tylko 3 było pochodzenia szlacheckiego, zaś 4 mieszczańskie (3 z Krasnegostawu

władcyków do ściślejszego określenia obszarów diecezji, to jest ich zasięgu terytorialnego. Są to zazwyczaj nazwy ośrodków jednostek administracyjnych. W przypadku dwóch diecezji turowsko-pińskiej i halicko-lwowskiej, taką tytułaturę zastosowano po przeniesieniu stolic biskupów z Turowa do Pińska i z Halicza do Lwowa.

²³ L. Bieńkowski, *Diecezja*, kol. 133.

²⁴ P. Lozovei, *De metropolitatum Kioviensium potestate (988–1596)*, Romae 1962, s. 52–68; L. Bieńkowski, *Organizacja*, op. cit., s. 794–802.

²⁵ L. Bieńkowski, *Organizacja*, op. cit., s. 798.

i jeden z Brześcia). Biskupów pochodzenia mieszczańskiego spotykamy w diecezji włodzimierskiej. W l. 1552-1565 biskupem tej diecezji był Jacko-Józef Borzobohaty. Bp Hipacy Pocij w chwili nominacji był kasztelanem brzeskim, ale również i on pochodził ze średnio zamożnej szlachty. Warto dodać, że biskupi pochodzenia szlacheckiego rekrutowali się głównie z niezamożnej szlachty, a pochodzenia mieszczańskiego na ogół z bogatego patrycjatu miejskiego.

Słaba pozycja metropolity i synodów diecezjalnych powodowała wzrost pozycji i znaczenia biskupów. Byli oni zwierzchnikami kościelnymi duchowieństwa i wiernych swojej diecezji, podlegała im organizacja duszpasterska i życie religijne²⁶. Biskupi chełmscy i włodzimierscy uposażeni byli w dobra ziemskie. Ci ostatni zaliczani byli obok łuckich do najlepiej uposażonych na ziemiach ruskich w Rzeczypospolitej. Do katedry włodzimierskiej należało pod koniec XVI w. 2 miasteczka, 32 wioski, kilka dworów i folwarków, jurydyki we Włodzimierzu i Brześciu, 11 jezior rybnych we włości kupczowskiej. Natomiast katedra chełmska zaliczana była do grona skromnie uposażonych diecezji. Na początku XVI w. należało do niej 8 wsi, z których liczba w ciągu tego stulecia stopniała do 3 wsi liczących w 1629 r. zaledwie 40 dymów²⁷. Dochody biskupów osiągały z dóbr ziemskich powiększając daniny pieniężne i inne opłaty ściągane od kapłanów posiadających beneficja parafialne, także za rozsyłane do wszystkich parafii krzyżmo, datki płacone podczas wizytacji cerkwi czy za wyświęcenie kapłanów.

Biskupom w zarządzaniu diecezjami pomagał kryłos soborny (katedralny), który mieścił się w siedzibie diecezji. Był to organ władzy administracyjnej i sądowniczej (w pewnym stopniu był to odpowiednik łacińskiej kapituły katedralnej i konsystorza biskupiego). Dla interesujących nas dwóch diecezji mieściły się we Włodzimierzu i Chełmie. W skład kryłosów wchodził przebiterzy cerkwi parafialnych miasta stołecznego biskupstwa. Liczba kryłoszan nie była jednakowa, i tak w drugiej połowie XVI w. we Włodzimierzu liczył 7 członków a w Chełmie — 5. Na ich czele stał protopop, rzadziej protoprezbiter. Do obowiązków kryłoszan należało odprawianie nabożeństw, pełnienie funkcji duszpasterskich w katedrze, asystowanie biskupom w uroczystych nabożeństwach oraz udział w dysponowaniu mieniem diecezjalnym.

²⁶ Do kompetencji biskupa należało udzielenie zgody i błogosławieństwa na zakładanie nowych cerkwi i ich poświęcenie. On też wydawał dla założonych cerkwi antyminsów, bez których nie wolno było odprawiać liturgii. Biskup mianował kapłanów na parochów i zakonników na igumenów do cerkwi i monasterów i aprobował kapłanów i igumenów przedstawianych mu przez patronów. Bez jego zgody duchowny nie mógł przenosić się do innych cerkwi. Do biskupa należało wyświęcanie diakonów i przebiterów oraz hieromonachów (kapłanów zakonnych). Biskup odpowiadał za właściwą służbę duszpasterską podległego kleru, sprawował nad nim władzę sądowniczą oraz czuwał nad czystością wiary i moralnością świeckich. Jak stwierdził L. Bieńkowski — ten szeroki zakres władzy biskupa był poważnie naruszony i ograniczony przez ingerencję w sprawy administracji kościelnej czynników świeckich, władz państwowych, a zwłaszcza patronów, ponadto zaś przez wzrost udziału samych wiernych świeckich w sprawach kościelnych, co szczególnie wyraźnie zaznaczyło się pod koniec XVI w., w związku z rozwojem bractw cerkiewnych. Ibidem, s. 802-803.

²⁷ Ibidem, s. 803-804.

W Kościele prawosławnym diecezja podzielona była na obszary zwane namiestnictwem (na ziemiach Koronnych) i protopopią (w Wielkim Księstwie Litewskim). W Kościele katolickim odpowiednikiem ich były dekanaty, jakkolwiek kompetencje protopopów były rozleglejsze niż współczesnych im dziekanów łańskich. Struktury terytorialne namiestnictw-protopopii w XVI w. i wcześniej nie są dobrze znane, gdyż brakuje spisów cerkwi. Siedziby protopopii kształtowały się pod wpływem podziałów administracyjnych państwa, struktury własnościowej i rozwoju sieci parafialnej. Najczęściej stolicami namiestnictw-protopopii były bowiem ośrodki państwowych jednostek administracyjnych. Miejscowości takie miały największą liczbę cerkwi i duchowieństwa.

Według badań L. Bieńkowskiego w l. 1531-1578 dla diecezji chełmskiej można wyłonić protopopie w Belzie, Busku, Chełmie, Ratnie, Sokalu i Szczepieszynie, natomiast w diecezji włodzimierskiej — Bielsku, Brześciu, Drohiczynie, Kobryniu i Włodzimierzu²⁸. Struktura terytorialna protopopii nie była stabilna, gdyż w miarę zagęszczenia się placówek cerkiewnych i rozwoju administracji kościelnej i państwowej dokonywano podziału rozległych namiestnictw na mniejsze. Protopopie różniły się pod względem obszarów i liczby cerkwi. Jak już wspomnieliśmy, brakuje dokładnych spisów cerkwi protopopii interesujących nas diecezji. Cytowany już historyk L. Bieńkowski zbadał liczbę cerkwi w namiestnictwach-protopopii diecezji chełmskiej w latach 1619-1627. W tym okresie liczba protopopii, oprócz 6 wymienionych, powiększyła się o 5 nowych (lubomelska, hrubieszowska, potylicka, lubelska i tyszowiecka). Jedynie dla 7 protopopii zachowały się kompletne spisy cerkwi. Na ich podstawie badacz ustalił, że najwięcej cerkwi miała protopopia chełmska — 59, najmniej lubelska — 14, pozostałe zaś: hrubieszowska, lubomelska, potylicka, ratneńska i szczepieszkańska liczyły od 19 do 34. Pod względem obszaru największe były protopopie chełmska i lubelska. Ta ostatnia obejmowała przede wszystkim cerkwie rozrzucone w północno-wschodniej części województwa lubelskiego²⁹. Do prawosławnego biskupa chełmskiego należały więc i cerkwie leżące poza granicami dotychczasowej diecezji. Natomiast na Podlasiu protopopie pod względem obszaru pokrywały się z granicami ziem (bielska, drohicka). W skład protopopii brzeskiej weszła ziemia mielnicka, dlatego na tym obszarze była ona najbardziej rozległa. Podstawowym obowiązkiem namiestnika-protopopa było nadzorowanie w imieniu biskupa życia cerkiewnego na podległym mu terytorium³⁰.

Podstawową jednostką administracyjną w Kościele prawosławnym były parafie. Ich gęstość i rozmieszczenie były efektem poziomu rozwoju gospodarcze-

²⁸ Ibidem, s. 809-813.

²⁹ Ibidem, s. 811.

³⁰ Sprawował więc nadzór nad klerem parafialnym (m.in. poprzez wizytacje parafialne), czuwał nad ich stanem moralnym i właściwym wypełnianiem przez nich obowiązków duszpasterskich. Protopopi troszczyli się także o majątek cerkiewny. Od podległego im duchowieństwa pobierali opłaty na rzecz kurii, za co otrzymywali dodatkowe wynagrodzenie. Oprócz tego pobierali też grzywny oraz opłaty sądowe. Ich dochody były zdecydowanie większe niż proboszczów. Ibidem, s. 813; A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, op. cit., s. 70.

go regionu i liczby wiernych³¹. Najstarsze parafie fundowali książęta ruscy i możnowładztwo. Wraz z rozwojem osadnictwa ruskiego i chrystianizacją tych ziem zagęszczała się sieć parafialna. Znaczna liczba parafii prawosławnych powstawała wraz z lokacją miast i osad wiejskich. W XVI w. sieć parafialna stale się rozwijała. Nowe cerkwie powstawały wraz z postępami osadnictwa ruskiego, ale także poprzez fundowanie świątyń w starych ośrodkach, gdzie ich nie było, lub fundowanie kolejnych świątyń obok już istniejących. Według badań L. Bieńkowskiego w diecezji chełmskiej nowe pojedyncze cerkwie parafialne powstały w 15 nowo lokowanych w tym stuleciu miastach i miasteczkach (w Tomaszowie w I dziesięcioleciu XVII w. istniały 3 cerkwie). W istniejących już starych ośrodkach wzrasta liczba świątyń w takich miejscowościach, jak w Hrubieszowie 1510 r. — 1 cerkiew, 1531 — 2, 1620 — 3; Horodle 1472 — 2, 1510 — 3. Badacz szacuje, iż w ciągu tego stulecia powstało co najmniej ok. 20 nowych cerkwi w ośrodkach miejskich nowych i starych, dzięki czemu liczba cerkwi miejskich wzrosła o ok. 50% (na początku stulecia było ich ok. 40, przy końcu ponad 60). Wzrost liczby cerkwi wiejskich był mniejszy³². W XVI wieku interesujący nas obszar pokryty był gęstą siecią placówek duszpasterskich Kościoła prawosławnego³³. Przeważały miejscowości z jedną cerkwią. Na ziemiach ruskich każde miasto i miasteczko miało przynajmniej jedną cerkiew parafialną. Najwięcej parafii było w starych ośrodkach grodowo-miejskich (najczęściej były to miasta królewskie), niektóre z nich stanowiły siedzibę diecezji lub namiestnictwa. Jak już wspomnieliśmy — w XVI w. diecezja chełmska zajmowała powierzchnię ok. 22 000 km² i liczyła ok. 320 parafii. Na 38 miast i miasteczek całej diecezji 13 miało więcej niż jedną cerkiew. Dominowała oczywiście stolica diecezji (wraz z katedralną — 5 parafii) i stolica województwa — Bełz (4), ale po 3 miały miasta Busk, Horodło, Luboml, Ratno, Tyszowce, Wojsławice,

³¹ A. Mironowicz podaje, iż szybki rozwój parafii prawosławnych był spowodowany kilkoma czynnikami: a) rozwojem osadnictwa ruskiego, związanego z zagospodarowaniem ziemi podlaskiej; b) fundacją nowych cerkwi w lokowanych miasteczkach i wsiach na nieskolonizowanych terenach; c) budową drugich, trzecich obiektów cerkiewnych obok już istniejących w miasteczkach i wsiach; d) usamodzielnieniem się cerkiewnych placówek filialnych; e) podziałem majątkowym i związanym z tym dążeniem szlachty podlaskiej do zespolenia poddanych dodatkową — oprócz niezależności osobistej i gospodarczej — więzią parafialną; A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, op. cit., s. 71-72.

³² L. Bieńkowski, *Organizacja*, op. cit., s. 819.

³³ Do najstarszych cerkwi na interesującym nas obszarze P. N. Batuszkow w pracy *Chołmskaja Rus'. Istoriceskije sud'by Ruskogo Zabuzija*, wyd. VIII, Sankt-Petersburg 1887, s. 40-42, zalicza m.in. świątynię w Szczerbieszynie (1194 r.); w XIII w. powstałe cerkwie (poza wspomnianymi w Chełmie i Drohiczynie) w Uhrsku, Hrubieszowie (św. Mikołaja — 1255), Ostrowie (1276), Lublinie (monaster — 1287); XIV w. w Horodle, Modryniu, Kolechowicach; XV w. w Turobinie (monaster — 1420), Lublinie (Przeobrażenia — 1442), Kazimierzu, Syczynie, Kodniu (św. Michała), Wojsławicach (dwie), Krasnymstawie, Potoku i Jablecznej (XV-XVI) i Terespolu (1500). Największą liczbę cerkwi zarejestrował w XVI w. w Krasnymstawie (1505 i 1542), Łopienniku (1524), Hołubli (1525), Rogowie (1546), Krzeszowie (1552), Rogóźnie (1552) Międzyrzeczu [Podlaskim] (1564), Tyszowcu (1571), Witulinie (1573), Wisznicach (1575), Konstantynowie (1576), Bukowicach (1576), Kornicy (1578), Białej [Podlaskiej] (1582), Tarnogrodzie, Holi i Kodniu (1588), Zamościu (św. Mikołaja — 1590 i Wozniesieńskiej), Gnojnie (1592), Łukowcu (1595), Kodniu (św. Ducha), Radzyniu, Hrubieszowie (Uspienskiej), Grabowcu i Moniatyczach, Boratyczach i Lipinach. Do XVII w. powstały monaster w Turkowicach, Kolemcykach i Kańsku.

a po dwie parafie — Hrubieszów, Krasnystaw, Potylicz, Sokal, Stojanów³⁴. Ośrodki miejskie miały zapewnioną bliską i skuteczną opiekę duszpasterską, często jednak parafia miejska obsługiwała i sąsiednie wsie. Inaczej było z parafiami wiejskimi, które obsługiwały po kilka wsi. W diecezji chełmskiej (bez części lubelskiej) 1 parafia wiejska przypadała na 3,8 wsi: w woj. bełskim na 3, w ziemi chełmskiej na 5 wsi (w pow. chełmskim 1 parafia na 3,9, a w krasnostawskim, gdzie przeważali rzymscy katolicy na 10,1 wsi). Przeciętna powierzchnia parafii w tym władctwie wg obliczeń L. Bieńkowskiego wynosiła 64 km² (woj. bełskie 46, w Ziemi Chełmskiej 95)³⁵. Ośrodki cerkiewne na południowym Podlasiu, które wchodziły w skład diecezji włodzimierskiej znamy dzięki pracy A. Mironowicza *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII w.*³⁶. Badany przez niego obszar dotyczy tylko terenów Podlasia i ziem sąsiednich integralnie z nim związanych, zamykających się we współczesnych granicach Polski. Ta część diecezji włodzimierskiej podzielona była na trzy protopopie (bielską, drohiczką i brzeską). Jak już wspomniano, protopopie dzieliły się na parafie. Struktura sieci parafialnej Cerkwi prawosławnej na Podlasiu była bardzo rozbudowana.

W XVI w. na Podlasiu Kościół prawosławny posiadał co najmniej 146 zdokumentowanych obiektów parafialnych³⁷. Z tej liczby, 91 parafii znajdowało się w dobrach prywatnych, a pozostałe 55 w dobrach królewskich. 117 parafii (80,7%) należało do diecezji włodzimierskiej, a 28 parafii do diecezji metropolitalnej. Z ogólnej liczby parafii 55 (37,7%) skupionych było w miastach, a 91 parafii w miejscowościach wiejskich. Podobnie jak w diecezji chełmskiej, najczęściej było ich w miastach będącymi siedzibami władzy administracyjnej: Bielsk (Podlaski) i Drohiczyn posiadały po 5 parafii, natomiast po 2 parafie miały miasta Kleszele, Mielnik, Milejczyce, Narew, Suraz i Międzyrzec (Podlaski). Z wyjątkiem Międzyrzeca wymienione miasta leżały w dobrach królewskich. Znaczna część parafii posiadała cerkwie filialne i kaplice. Według badań A. Mironowicza Kościół prawosławny na Podlasiu posiadał w końcu XVII w. co najmniej 165 zdokumentowanych obiektów sakralnych³⁸. Liczba ta nie jest pełna i badacz szacuje je na ok. 290.

W 55 parafiach miejskich było 68 cerkwi, a w 91 parafiach wiejskich znalazło się 97 obiektów cerkiewnych. Tak więc parafie miejskie były bogatsze w obiekty sakralne. Zjawisko to jest bardzo widoczne na terenach podlaskich diecezji włodzimierskiej — w 44 parafiach miejskich było 56 cerkwi, a w 74 parafiach wiejskich zaledwie 80. Miasta prywatne, niemal z reguły „jednoparafialne” posiadały większą ilość obiektów sakralnych aniżeli królewskie.

³⁴ L. Bieńkowski, *Diecezja*, kol. 133.

³⁵ L. Bieńkowski, *Organizacja*, op. cit., s. 814, 815.

³⁶ Conf. przypis. 11.

³⁷ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, op. cit., s. 78, 79, przyp. 61. Autor podaną liczbę cerkwi nie uznaje za ostateczną, gdyż rozwój struktury parafialnej trwał do końca tego stulecia.

³⁸ Ibidem, s. 77-80.

Zawężając terytorium Podlasia do jego części południowej (lewobrzeżnej) można stwierdzić istnienie w XVI w. 64 parafii leżących w 62 miejscowościach, w tym dwie miejscowości miały ich po dwie (Dokudów-Lewkowo i Międzyrzec Podlaski). Dwie samodzielne placówki duszpasterskie były parafiami zakonnymi (Jableczna i Dokudów-Lewkowo)³⁹. Na 62 miejscowości z cerkwiami parafialnymi w 11 zarejestrowano więcej niż jeden obiekt sakralny: po 3 (Kodeń i Międzyrzec Podlask) i po 2 (Dokudów, Horodyszczce, Jableczna, Jabłoń, Łosice, Nosów, Opole i Włodawa). Dalej na zachód od Bugu, liczba parafii malała. Najdalej na zachód wysuniętymi samodzielnymi placówkami duszpasterskimi były ośrodki w Łukowie, Mokobodach, Sokołowie Podlaskim, Miedznej i Kosowie Ruskim [Lackim].

Należy zaznaczyć, że w II poł. XVI w. rozwój prawosławnej sieci parafialnej częściowo został zahamowany przez ruch reformacji protestanckiej. Patroni cerkwi przeszedłszy na protestantyzm, niekiedy likwidowali cerkwie, czy pozostawiali je nieobsadzone, a nawet zamieniali na zbory. Tak było m.in. w Świerżach i Turobinie w diecezji chełmskiej. Jednak w biskupstwie tym protestantyzm naruszył sieć cerkwi prawosławnych nieznacznie i jak twierdzi L. Bieńkowski w mniejszym bez porównania stopniu niż sieć kościołów parafialnych łacińskich⁴⁰. Po upadku reformacji cerkwie były restytuowane.

Podstawą uposażenia cerkwi i duchowieństwa parafialnego była ziemia, jakkolwiek trafiały się parafie nie posiadające gruntów. W przeważającej większości uposażenia w gruntach nie różniły się znacznie wielkością od przeciętnych gospodarstw chłopskich, były najczęściej łąnowe. Na terenach północnych diecezji włodzimierskiej uposażenie kleru parafialnego w grunty było większe (nawet do 2 włók). Kler parafialny korzystał również z serwitutów stanowiących własność pana feudalnego (jak wypasanie bydła, wyrąb drzew itp.). Duchowni czerpali również dochody z różnych danin i opłat uiszczanych przez parafian, w tym także za różne usługi religijne i administrowanie sakramentów.

W parafiach prawosławnych działały bractwa cerkiewne. W dziejach Kościoła prawosławnego od XVI w. odegrały one doniosłą rolę. Były to wspólnoty członków parafii, pod względem organizacyjnym przypominające cechy rzemieślnicze, działały w zasadzie na terenach miast. Bractwa miały swoje statuty i posiadały własny samorząd, na czele którego stali starsi lub starostowie. Głównym zadaniem bractw było należyte dbanie o całokształt spraw cerkiewnych, prowadzenie działalności charytatywnej, ale i kulturalno-społecznej oraz aktywny udział w uroczystościach — prazdnikach cerkiewnych. Wzorem i ośrodkiem kierowniczym bractw w Rzeczypospolitej były bractwa lwowskie i wileńskie. Ich pozycja zaczęła wzrosnąć, gdy otrzymały one staupigie i zostały unie-

³⁹ Ibidem, aneks 1, *Wykaz podlaskich parafii prawosławnych przed 1596 rokiem*, s. 267-271 oraz mapa: *Kościół prawosławny na Podlasiu w II poł. XVI wieku (Struktura parafii)*, s. nlb.

⁴⁰ L. Bieńkowski, *Organizacja*, op. cit., s. 819, 820.

zależnione od biskupów. Pod koniec XVI w. bractwa podjęły się próby reformy będącej w upadku Kościoła⁴¹.

Mimo że w XVI w. dynamicznie rozwijała się sieć parafialna, Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej znalazł się w stanie upadku. Wpływ na to miał przede wszystkim niski poziom intelektualny duchowieństwa zakonnego i świeckiego. Kryzys ten wynikał m.in. z braku szkół. Rozprzężenie moralne było widoczne nie tylko wśród niższego duchowieństwa, ale nawet wśród hierarchii. Do takiego stanu rzeczy przyczynili się i sami królowie, którzy przy mianowaniu na biskupa nie zawsze kierowali się dobrem Kościoła. Reakcją na upadek Cerkwi było pojawienie się ruchu zmierzającego do jego reformy. Ruch ten zainicjowali przede wszystkim ludzie świeccy, wśród których wymienić należy magnata ks. Wasyla Ostrońskiego wojewodę kijowskiego i członków bractw cerkiewnych. Do ruchu reform włączyli się sami biskupi prawosławni, tym bardziej, iż poczuli się zagrożeni działalnością bractw, głównie wileńskiego i lwowskiego, które były postawione ponad ich jurysdykcję. Pod wpływem Stolicy Świętej i wileńskich jezuitów wśród niektórych biskupów (w tym włodzimierskiego i chełmskiego) pojawiła się myśl zjednoczenia cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej z Rzymem. Działania te znalazły poparcie króla polskiego, na co wpływ miały nie tylko sprawy natury religijnej, ale i politycznej. Od końca bowiem XV w. książęta moskiewscy rozpoczęli podboje ziem litewsko-ruskich, zmierzając tym samym do zjednoczenia ziem ruskich pod swoją hegemonią. Działania te aktywnie poparł Kościół prawosławny. Utworzenie w 1589 r. w Moskwie patriarchatu spowodowało wysunięcie pretensji do zwierzchnictwa kościelnego również i nad prawosławiem w Rzeczypospolitej. Te tendencje patriarchatu moskiewskiego miały wpłynąć dodatnio na dążenie części hierarchii prawosławnej metropolii kijowsko-halickiej do unii z Kościołem rzymskim. Realizacja unii mogła spowodować ściślejsze związanie kresów wschodnich z Rzeczypospolitą. Tak więc unia wynikała nie tylko z potrzeb religijnych (jedności Kościoła), ale i politycznych⁴². Ostatecznie więc w 1596 r. w Brześciu doszło do ogłoszenia unii części Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej z Kościołem łacińskim. Akt unii proklamowali biskupi, m.in. włodzimierski Cyryl Terlecki oraz chełmski — Dionizy Zbirujski. Unia jednak nie rozciągnęła się na cały Kościół prawosławny, dlatego musiało dojść do jego rozłam. Kościół wschodni w Rzeczypospolitej podzielił się na unicki (greckokatolicki) i prawosławny (dyzunicki). Dla Kościoła prawosławnego, także na ziemiach nadbużańskich, rozpoczął się nowy etap.

⁴¹ L. Bieńkowski, *Organizacja*, op. cit., s. 829-836.

⁴² Ks. B. Kumor, *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska — geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka i A. Kępiński, Kraków 1994, s. 26-30; H. Dylągowa, *Unia brzeska — pojednanie czy podział?*, ibidem, s. 45-51; K. Lewicki, *Geneza idei unii brzeskiej*, Lwów 1929; idem, *Książę Konstanty Ostroński a unia brzeska 1596 r.*, Lwów 1933; E. Likowski, *Unia brzeska*, Poznań 1889; O. Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*, Romae 1958.